

ПСИХОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА. РОБОТА З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ

УДК 37. 034

Алла БЛЯШЕВСЬКА,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Луцького педагогічного коледжу

Наталія ДЕНИСЕНКО,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри фізичної реабілітації,
викладач теорії та методики фізичного виховання
Академії рекреаційних технологій і права, м. Луцьк

Тетяна ГАЙДАР,
викладач, психолог-практик
Волинського обласного центру перепідготовки
та підвищення кваліфікації працівників
органів державної влади, м. Луцьк

Надія НАЙТ,
викладач Луцького педагогічного коледжу,
магістр філології,
аспірант Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

ПОЛІФОНІЯ ТРАКТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТЕЙ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ

У статті розглянуто трактування проблеми цінностей у формуванні образу «Я» сучасного підлітка на межі двох наук – психології та педагогіки. Проаналізовано підходи вчених до з'ясування природи цінностей, адже у різних концепціях це поняття трактується по-різному: «динамічна тенденція», «смыслеобразующий мотив», «доминирующее отношение», «основная жизненная направленность», «динамическая организация существенных сил человека» і др. Доказано, що личностное развитие подростка реализуется в поведении под влиянием как внешних стимулов (объектов среды), так и внутренних (мозговых понятий та актів, що систематизують інформацію, отриману з середовища).

Ключові слова: особистісні цінності, ціннісне ставлення, піраміда цінностей, підліток, образ «Я», саморозвиток, потреби, виховання.

В статті обозначена характеристика проблеми цінностей в формуванні образу «Я» сучасного підлітка на границі двох наук – психології та педагогіки. Проаналізовані підходи різних учених до вивчення природи цінностей,

ведь в разных концепциях это понятие трактуется по-разному: «динамическая тенденция», «смыслеобразующий мотив», «доминирующее отношение», «основная жизненная направленность», «динамическая организация существенных сил человека» и др. Доказано, что личностное развитие подростка реализуется в поведении под влиянием как внешних стимулов (объектов среды), так и внутренних (языковых понятий и актов, которые систематизируют информацию, полученную из среды).

Ключевые слова: личностные ценности, ценностное отношение, пирамида ценностей, подросток, образ «Я», саморазвитие, потребности, воспитание.

The problem of values in shaping the «self image» of a modern teenager is scattered on the border between two sciences: psychology and pedagogy. The different scientific opinions to the elucidation of the nature of values are analyzed in the article. Different scientific concepts of this idea are described as «dynamic tendency», «sense-forming motive», «dominant attitude», «basic life orientation», «dynamic organization of essential human strength».

It is proved that personal development of a teenager is realized in behavior under the influence of external stimulus – objects of the environment; and internal stimulus – linguistic concepts and acts that systematize the information received from the environment.

Key words: «self image», personal values, teenager, value concern, pyramid of values, self-development, needs, education.

Постановка проблеми. ХХІ століття – це епоха, коли ламаються старі стереотипи мислення, ведуться пошуки нових концепцій, парадигм виховання, продуктивних технологій їх забезпечення.

У зв'язку із глобальними історичними та соціальними змінами в сучасній науці спостерігаються зміни підходів до категорії «цінність». Основні тенденції таких змін обговорюють і вивчають педагоги та психологи, науковці та практики. Упровадження до концептуального апарату психолого-педагогічної науки та виховної практики поняття «особистісна цінність» не було звичайним актом наукового наслідування. Прийняття його за об'єкт дослідження суттєво змінило змістовно-життєву переорієнтацію індивіда – оволодіння особистісними цінностями передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистісної користі та має на меті звернення до морально-духовної культури людства.

Для філософії значний інтерес становить проблема не лише цінності, а й оцінки. Так, ця наука розглядає та з'ясовує насамперед природу цінностей як взаємодію людини і світу, висвітлює принципи класифікації цінностей, аналіз оцінки будь-якого відображення дійсності, а також необхідні умови її цілеспрямованого перетворення. Зрозуміло, що цим аксіологічна проблематика не вичерпується, адже охоплює питання щодо логічної структури оціночних суджень, проблему їх істинності або хибності тощо.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Актуальність проблеми цінності обґрунтовано у працях багатьох учених, зокрема В. О. Василенка, В. П. Тугаринова, С. Л. Рубінштейна та ін. У деяких дослідженнях цієї проблематики спостерігається категоріальна різноманітність сучасної психологічної термінології: у концепціях науковців це поняття висвітлено, як «динамічну тенденцію» [15], «сміслоутворюючий мотив» [10], «домінуюче відношення» [11], «динамічну організацію істотних сил людини» [13] та ін.

У сучасній психологічній науці уявлення про мотиваційно-сміслові відношення формувалися у своїх дослідженнях школи Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурії.

Незважаючи на значну кількість праць щодо вказаної проблеми, роль цінностей у формуванні образу «Я» сучасного підлітка досі залишається недостатньо вивченою та обґрунтованою.

Мета статті – проаналізувати важливість формування системи моральних цінностей у структурі образу «Я» особистості сучасного підлітка.

Виклад основного матеріалу. Ціннісний підхід до явищ природи та суспільства – найелементарніший акт, без якого неможлива ні діяльність, ні саме існування людини як істоти, котрій властиві різноманітні потреби, інтереси, цілі. Без ціннісного підходу неможливо також уявити існувати жодного суспільства. Цінності наявні в усіх сферах дійсності,

вони є мірилом того, як людина засвоює їх стосовно себе, для досягнення своєї мети та задоволення власних інтересів.

В. П. Тугаринов наголошує на важливості вирішення завдань, які тісно пов'язані з проблемою виховання людини. Вчений розглядає поняття цінностей через інші, близькі за ознаками, поняття. Зокрема, він зауважує: «Іноді цінності визначають через поняття значущості. Цінності, суть, предмети, явища, необхідні членам певного суспільства, представлені як засоби задоволення їх потреб та інтересів, а також як ідеї та спонуки, що є нормою, метою або ідеалом» [16, с. 261]. Автор виокремлює такі ціннісні поняття, як «цінності», «ставлення до цінностей», «оцінка», «предмет оцінки та їх взаємовідношення» тощо. Цінність передбачає особливе ставлення до об'єкта, яке відрізняється від підсвідомого, – ціннісне ставлення.

Таким чином, ці поняття відображають певний аспект ціннісного ставлення, що спрямоване на явища внутрішнього та зовнішнього світу. Тому поняття ціннісного ставлення поряд із поняттям цінності, підлягає ретельному теоретичному аналізу.

Різноманітність цінностей сприяє їх поділу на групи. В. П. Тугаринов пропонує класифікувати їх на цінності життя та цінності культури, до яких учений відносить матеріальні та духовні. При цьому науковець пропонує вважати основним критерієм науки – істину, мистецтва – красу, а моралі – добро. Крім того, дослідник виділяє соціально-політичні цінності, зокрема ті, до яких віднесено явища суспільного життя, культури, побуту. Екзистенційні цінності існують в усіх сферах людського життя та діяльності. До таких належать соціально-політичні та духовні цінності.

Підтримуючи точку зору В. П. Тугаринова, вважаємо, що класифікація цінностей досі залишається відкритою, тобто припускає появу нових цінностей. Таким чином, цінності в усіх сферах дійсності є мірилом того, як людина використовує їх для досягнення певної мети та задоволення власних інтересів.

На відміну від В. П. Тугаринова, який розглядає цінності як ознаки, О. В. Василенко [8] стверджує, що застосування категорії цінностей матиме сенс у тому випадку, якщо за цим поняттям буде закріплено визначене пізнавальне навантаження, що описуватиме ті аспекти реальності, які не покриваються іншими філософськими поняттями. Призначення цінностей полягає в тому, щоб виокремити і самостійно проаналізувати один із багатьох аспектів взаємодії дитини зі світом та іншими людьми – диференційованість усіх явищ навколишнього світу, сприятливих та несприятливих для людської життєдіяльності. Розуміння цінності як моменту у відношенні суб'єкта та об'єкта виключає можливість застосування зазначеного поняття до людського існування як такого. Автор визначає суб'єктивний та об'єктивний аспекти цінностей. На його думку, цінність передбачає наявність не лише буття об'єкта, про цінність якого йдеться, а й буття суб'єкта, стосовно якого даний об'єкт є значущим.

Під суб'єктивним фактором цінності О. В. Василенко розуміє «визначеності самого суб'єкта, зміна яких викликає зміну цінності» [8, с. 41]. Він переконалий, що під матеріально-практичними якостями людини як суб'єктивним фактором цінностей розуміють

потреби: «Потреба суб'єкта є безпосередньою передумовою цінності об'єкта. Без потреби жодна річ у світі не має значення. Явища природи і соціальні події самі по собі є цінністю, вони стають її носіями лише за умови наявності людини, яка потребує їх» [8, с. 44]. Аналізуючи потребу як суб'єктивний фактор цінності та критерій оцінки, науковець стверджує, що потреба може бути критерієм цінності об'єкта за умови, якщо вона незалежна від того, що підлягає оцінці. Отже, потреба як фактор цінності є внутрішньою визначеністю суб'єкта.

Для з'ясування природи цінностей неабиякий інтерес становить проблема усвідомлення суб'єктом своїх потреб. Кожен суб'єкт ціннісного ставлення є носієм багатьох потреб. Визнання необхідності потреб, з одного боку, призводить до визнання цінності незалежно від суб'єктивної волі людини, а з іншого – визнання залежності свободи людини від своїх потреб, що вимагає визнання за людською свідомістю повної свободи визначеності самої цінності, тобто визначення того, якій із них надати перевагу. Зважаючи на те, як свідомість впорядковує потреби й запити, а також те, як вона спрямовує практичне ставлення людини до предмета, вона є фактором, який визначає цінність цього предмета.

Одночасно із суб'єктивною стороною цінність має ще й об'єктивну, тобто «залежність цінностей від реальних якостей об'єкта як носія цінності, а отже, її незалежність від суб'єкта та його потреб». В. О. Василенко класифікує цінності за їх носіями: матеріальні, моральні, естетичні, пізнавальні. Вчений приходить до висновку, що кожна життєва ситуація окреслена неповторною структурою цінностей або пірамідою цінностей як своєрідною ієрархічною шкалою, ранговим порядком речей та явищ, які розташовані відповідно до їх цінностей у конкретний період часу. Співвідношення реальних значень об'єктів життєдіяльності відображено в суб'єктивних уявленнях людини про своє становище у світі та про цінність предметів, що її оточують [8, с. 57].

Проблема цінностей становить значний інтерес і для психології. Як регулятор поведінки функція цінностей розглянута у працях С. Л. Рубінштейна. Досліджуючи життєві зв'язки суспільства та індивіда, він довів, що практичне ставлення людини до світу полягає у виокремленні нею значущих предметів, явищ, цінностей. Життєві цінності та потреби, перебуваючи у певній ієрархії, впливають на людину, детермінуючи її поведінку. Цінності не первинні, вони похідні від співвідношення людини і світу. Вчений вважає, що основу поняття «цінність» складає ступінь значущості того чи іншого явища або предмета для суб'єкта, на якого це спрямовано. Значущість зі свого боку визначається здатністю задовольняти певні потреби або одну із них, причому ця значущість набуває морального характеру, адже виявляє таке ставлення людини до предметної реальності, яке ґрунтується на уявленнях про добро та зло [15].

Вивчаючи проблематику цінностей, Д. О. Леонт'єв зазначає, що потреби є своєрідною формою безпосередніх життєвих ставлень індивіда до світу. Особистісні цінності – це «консервовані» відносини зі світом, узагальнені та перероблені спільним досвідом соціальної групи. Через цінності людина переживає свою приналежність до соціального цілого [12, с. 42].

Л. С. Виготський намагається знайти одиницю, яка визначатиме стійкість афективних та інтелектуальних процесів. «Аналіз, який групує складне ціле на одиниці..., – пише він, – вказує, що існує динамічна смислова система, яка визначає єдність афективних та інтелектуальних процесів. Будь-яка ідея містить у переробленому вигляді афективне відношення людини до дійсності, яка представлена у цій ідеї». Вчений розкриває прямий рух потреби до спонукань людини, до спрямованості її мислення та зворотний рух від динаміки поведінки та конкретної діяльності людини [9].

Згодом О. М. Леонт'євим та П. Я. Гальперіним було виокремлено поняття «особистісний смисл» як своєрідне відображення у свідомості особистості відношення мотиву діяльності до мети дії. «Функція мотивів полягає в тому, що вони ніби «оцінюють» життєве значення для суб'єкта об'єктивних обставин та його дії у цих обставинах, надаючи їм особистісного смислу, який є індивідуалізованим відображенням дійсності, що виявляється у ставленні особистості до тих об'єктів, на основі яких відбувається її діяльність та спілкування... Втілення смислу в значеннях – глибоко інтимний, психологічно змістовний процес, який відбувається далеко не автоматично та одномоментно» [11, с. 181]. Особистісний смисл є важливим, але не єдиним моментом функціонального розвитку мотиваційно-смислових ставлень особистості. Аналізуючи ці ставлення, слід урахувувати рух як від діяльності до індивідуальної свідомості, так і від індивідуальної свідомості до поведінки людини. У зв'язку з цим виокремлюють такі складові мотиваційно-змістовних відношень суб'єкта і світу: ставлення до інших людей та до самого себе; соціальна позиція суб'єкта, включеного до тієї чи іншої соціальної групи; мотиви, які спонукають суб'єкт до діяльності; особистісний смисл як відображення в індивідуальній свідомості ставлення суб'єкта до тих чи інших явищ; смислові установки, які відображають особистісний зміст у поведінці; вчинки та дії особистості, керовані змістовними установками.

Досліджуючи проблематику цінностей, О. М. Леонт'єв неабиякого значення надавав мотивам, зазначаючи, що «одні мотиви, спонукаючи діяльність, надають їй особистісного смислу – це смислоутворюючі мотиви, які відіграють роль факторів, що спонукають до дії, – іноді гостро емоційних, афективних, позбавлених смислоутворюючої функції, це – мотиви-стимули» [11]. Як зазначає дослідник, смислоутворюючі мотиви займають вищу ієрархічну позицію, навіть якщо не володіють прямою афектогенністю. Займаючи провідне становище в житті особистості, суб'єкта, вони можуть лишатися «за завісою» не лише стосовно свідомості, а й стосовно афективності. Мотиви відкриваються свідомості об'єктивно, через аналіз дійсності, її динаміку. Суб'єктивними вони є лише у своєму непрямому значенні – у вигляді переживань, бажань, прагнень до мети. Усвідомлення мотивів є вторинним, що виникає на рівні особистості та відтворюється під час її розвитку [12].

Формування особистісної цінності – складний генетичний процес, до якого належать: визначення для дитини певної сторони дійсності, поєднання її з позитивним емоційним переживанням і безпосереднім задоволенням, включення у цей процес

образу «Я», який спричиняє особистісний смисл виділеного фрагмента матеріальної і соціальної дійсності, адже неможливо сформувавши ту чи іншу моральну спрямованість (навіть за умови виділення відповідного змісту і зв'язку його з емоційною сферою), якщо вона не задіяна у формуванні образу «Я».

Формування образу «Я», саморозвиток відбувається на фоні прийняття себе і позитивного ставлення до себе, що забезпечує його конструктивний характер. Коли почуття стосовно себе негативні, виникає тенденція до міжособистісно руйнівної поведінки. Таким чином, якщо дитина не любить себе, то не зможе любити й інших, і навпаки, поважаючи себе, дитина поважатиме інших.

Аналіз особистісних мотивів розвитку підлітків дає нам підстави зробити ствердження, що розвиток індивіда як суб'єкта діяльності та спілкування пов'язаний із двома головними аспектами – зі зверненням свідомості індивіда до навколишнього світу та до певних уявлень про себе. У цьому відношенні образ «Я» – провідний саморегулятор поведінки особистості школяра, його уявлень про себе у різних життєвих реаліях, що і є предметом самооцінки.

«Я»-концепція також визначає характер інтерпретації набутого досвіду, забезпечує самостійність індивіда, його цілеспрямовуючу діяльність, цілісну внутрішню узгодженість, надаючи цим категоріям особистісного змісту. «Я» є тим центром, ядром особистості, котре, поступово формуючись у процесі розвитку, стає внутрішнім джерелом її активності.

На першому етапі суспільного розвитку особистісне як системна якість індивіда виступає у вигляді соціальної цінності, створюючи таким чином основу єдності різноманітних стосунків, в яких реально функціонує особистість, зокрема підлітка, що й визначає його спрямованість, самооцінку, ставлення до себе.

Емоційне ставлення старшого школяра до себе генетично пов'язане з оцінкою його значущими дорослими, насамперед батьками, вчителями, і лише потім – друзями та ровесниками. На основі цього в учня формується самооцінка, а як наслідок – виникає певне емоційно-ціннісне (сислове) ставлення до себе (власна цінність) та власне «Я». Розглядаючи пріоритетність у розвитку саме духовних цінностей, наголосимо, що людина може бути ціннісним центром і «мірилом усього» лише за умови, якщо сповна володітиме культурно-духовними надбаннями як регулятором власної життєдіяльності. Поділяючи думку І. Д. Беха [4], пам'ятаймо, що загальнолюдський ідеал особистості пов'язаний саме зі змістовною характеристикою її ціннісної системи.

Висновки. Таким чином, організовуючи виховну роботу з дітьми, спрямовану на формування та розвиток образу «Я», слід пам'ятати, що дитина будь-якого віку, зокрема й старшого підліткового, визначає в собі значущим те, що, на її думку, може відрізнити її від інших. Тому образ «Я» відіграє ще й ціннісно-розрізнявальну роль.

Із метою розвитку в підлітка морально-духовного образу «Я» виховні впливи покликані забезпечити найбільшу цінність для нього відповідних особистісних якостей. Зважаючи на це, на нашу думку, саме система моральних цінностей повинна домінувати в структурі образу «Я»-особистості.

Отже, психологічні особливості особистісного розвитку індивіда на кожному життєвому етапі – важлива ланка в структурі особистості, необхідна форма активності, спосіб існування та функціонування його в навколишньому середовищі. Особливого значення це набуває у підлітковому віці. Особистісний розвиток виконує роль взаємозв'язку між зовнішнім та внутрішнім світом людини, її фізичними та психічними сутностями.

Особистісний розвиток підлітків реалізується в поведінці під впливом зовнішніх стимулів – об'єктів середовища, а також внутрішніх – мовних понять та актів, що систематизують інформацію, отриману із середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М., 1980. – Т. 1.
2. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. – 1986. – 85 с.
3. Бернс Р. Развитие «Я»-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 225 с.
4. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 202 с.
5. Бех І. Д. Категорія ставлення в контексті розвитку образу «Я» / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 9–21.
6. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
7. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – М. : Просвещение, 1967. – 196 с.
8. Василенко В. О. Цінність і оцінка / В. О. Василенко. – К. : Наукова думка, 1964. – 158 с.
9. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 384 с.
10. Давыдов В. В. Личности надо «выделаться» / В. В. Давыдов // С чего начинается личность. – М., 1979. – С. 102–107.
11. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Пед., 1983. – Т. 1. – 320 с.
12. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / А. Н. Леонтьев // Вестник Моск. ун-та. – 1996. – № 4. – С. 42–43. – (Серия 14).
13. Психология. Словарь / под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 496 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн ; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 1. – 422 с.
15. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд во ЛГУ, 1988. – 344 с.

Дата надходження до редакції: 11.05.2018 р.